उष्ट्रपादिका स्त्री उष्ट्रस्य पादा इव पादोमूलमस्याः कपि अत इत्त्वम् । (मदनमाली) भूमिलतायाम् रत्नमा०

उष्ट्रस्थान न० ६त० । उष्ट्रस्य शालायाम् । तत्र भवः अण् । स्थानान्तत्वात् तस्य लुक् । उष्ट्रस्थान तत्रभवे त्रि० तद्धित लकि विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् त्रिलिङ्गत्वम् ।

उष्ट्रासिका स्त्री आसनम् आसिका आस–भावे ण्वुच् उष्ट्रस्येवासिका । उष्ट्रस्येव आसने । "उष्ट्रासिकाः आस्यन्ते" पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा बहुवचनान्तताऽक्लीवता च तथाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने अस्माभिर्दर्शितम् ।

उष्ट्रिका स्त्री उष्ट्रस्याकारः पृष्ठावयव इव आकारोऽस्त्यस्याः ठन् । मृण्मये मद्यभाण्डभेदे विश्वः "धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका" माघः । उष्ट्री+स्वार्थे कन् । उष्ट्रजातिस्त्रियाञ्च ।

उष्ण पु० उष+नक् । १ग्रीष्मे, ऋतौ, २आतपे, ३पलाण्डौ ४नरकभेदे, ५शीतविरोधिस्पर्शे च । अर्श०अच् । ६तद्वति, ७आलस्यरहिते ८दक्षे च त्रि० । "सूतके मृतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा" स्मृतिः "आददे नातिशीतोष्णः नभस्वानिव दक्षिणः" रघुः "अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः" "म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां सुखानिलैः" माघः ९तापे पु० मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम्" माघः "उष्णं तापम्" मल्लि० । तत्र ग्रीष्मस्य सूर्य्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम् "ग्रीष्मातीव्रकरोभानुर्न हेमन्ते तथाविधः" इति मयप्रश्ने "अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्राः कराः रवेः । देवभागेऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" सू०सि०तथैवोक्तेः । विवृतञ्चेदं रङ्गनाथेन "तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्य्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बूद्वीपे अत्यासन्नतया सूर्य्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्त्तौ सूर्य्यस्य तेजोगोलकस्थकिरणास्तीक्ष्णा अत्युष्णाः । असुराणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे समुद्राद्दक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्त्तौ तुकारात् सूर्य्यस्यात्युष्णाः किरणाः सूर्य्यस्यात्यासन्नत्वात् । अन्यथा सूर्य्यस्य दूरस्थत्वे मन्दता किरणानामुष्णताभावः । देवभागे हेमन्तर्त्तौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यम्, दैत्यभागे ग्रीष्मे कराणां मन्दता शीताधिक्य च । तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्य्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्यगतदेशानां क्रमेणाधिकाल्पत्वादीति भावः" । अतएवोक्तं "मेषकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" ति०त० पु० । एतच्च देवभाग एव नासुरभागे, ग्रीष्म ऋतुश्च ज्यैष्ठाषाढात्मकः । "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मर्त्तुः" काल० मा० इष्टकोपधानमन्त्रोक्तेः । ततो भावे इमनिच् । उष्णिमन् पु० तल् उष्णता स्त्री त्व उष्णत्व न० ष्यञ् औष्ण्य न० । उष्णस्पर्शे स्वार्थे कन् उष्णस्पर्शाद्यर्थे । उष्णस्पर्शस्तु तेजसोगुणः "स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु" भाषोक्तेः जलादीनां तेजःसंयोगविशेषादौपाधिकः । देहस्य तथात्वे कारणमूष्मन्शब्दे वक्ष्यते गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । "उष्णोष्णशीकरसृजः" माघः

उष्णक त्रि० उष्णमिव करोति कन् । १अनलसे, क्षिप्रकारिणि क्षिप्रकारी हि जाड्याधायकमालस्यमनादृत्य स्वकर्त्तव्ये व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+णिच्–ण्वुल् । २ज्वरे पु० ।

उष्णकर च० उष्णः करः किरणोऽस्य । १सूर्य्ये । उष्णकिरणोष्णदीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उष्णं करोति कृ–अच् ६त० । २उष्णकारके त्रि०

उष्णकाल पु० कर्म्म० ६त० वा । ग्रीष्मे ऋतौ । "तक्रं नैव क्षते दद्यात् नोष्णकाले न दुर्व्वले" सुश्रुतः ।

उष्णग पु० उष्णमुष्णस्पर्शं गच्छति यत्र गम–बा० आधारे ड । ग्रीष्मे काले "मातङ्गोन्यपतत् भूमौ नदीरोधइवोष्णगे" भा०उ०३२३अ० । आधारे घञ् उष्णगमोऽप्यत्र हेम० ।

उष्णगु पु० उष्णागावः कराः अस्य ह्रस्वः । सूर्य्ये । उष्णरश्म्यादयोऽप्यत्र "कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमा० ।

उष्णङ्करण न० ६त० करणे परे मुम् । उष्णसाधने ।

उष्णनदी स्त्री कर्म्म० । "यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी" इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न० उष्णं वारयति वृ–णिच्–ल्यु ६त० । आतपत्रे, छत्रे "यद्दर्थमम्भोजमिवोष्णवारणम्" कुमा० अस्योत्पत्त्यादिकम् आतपत्रशब्दे ६४९ पृ० उक्तम् । तल्लक्षणं वृह०सं० दर्शितं यथा "निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकुमयूरसारसानां च । दौकूलेन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् । मुक्ताफलैरचितप्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम् । षड्ढस्तशुद्धहैमं नवपर्व नगैकदण्डं च । दण्डार्धविस्तृतं तत् समावृतं रत्नविभूषितमुदग्रम् । नृपतेस्तदातपत्रं कल्याणकरं विजयदं च । युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानां च । दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतार्धविस्तारः । अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्य्यं च मायूरम् ।